

УДК 27-677(477.8)“193/194”

М. М. Гергелюк

РЕЛІГІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 30–40-х рр. ХХ ст.

Буремні події першої половини ХХ століття принесли суспільству чергові соціально-економічні та політичні негаразди. Відносно коротке, у масштабах всесвітньої історії, затишшя між світовими війнами час від часу порушувалось якимись черговими потрясіннями. У статті проілюстровано передумови виникнення руху опору, спрямованого на боротьбу проти тотального нищення національно-релігійного прояву українців, що перебували під владою Польщі у даний період. Продемонстровано амбіційні плани держав-поневолювачів у справі духовного і фізичного окріпачення нашого народу. Також проаналізовано хід подій, пов'язаних із зародженням та посиленням протистояння простого народу, духовенства, інтелігенції окупаційній владі у питаннях віри, національної окремішності і т. д.

Ключові слова: УАПЦ, РПЦ, ОУН, УПА, Поліська Січ, Волинь.

Сучасні державотворчі процеси в Україні є результатом попередніх багатолітніх змагань нашого народу за свободу та незалежність. Бажання мати власну державу в українців завжди супроводжувалося прагненням і до створення власної, нікому не підвладної еkleзіологічної структури.

В умовах складної геополітики та релігійної ситуації, що склалась навколо створення Помісної церкви в Україні задля попередження та уникнення помилок, що вже мали місце в минулому, необхідне об'єктивне висвітлення сторінок вітчизняної історії, що визначає актуальність теми.

Метою нашого дослідження є з'ясування ролі релігійних чинників у виникненні на західноукраїнських землях руху, спрямованого на захист українського населення від агресії з боку польських шовіністичних кіл, німецьких каральних загонів, Армії Крайової, червоних партизан у 30–40 рр. ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: визначити причини посилення протистояння між українцями та поляками у Західній Україні напередодні II Світової війни; з'ясувати роль релігії у даному процесі; відстежити головні події, пов'язані із боротьбою українців за право сповідувати православ'я, зберігати національну ідентичність; продемонструвати політику очільників рухів за державну та релігійну незалежність даного періоду.

Ця проблематика знайшла своє відображення у дослідженнях таких науковців: В. Борщевія, І. Власовського, В. Гордієнка, О. Лисенка, В. Поліщука, І. Пущука, В. Сергійчука, Н. Стоколоса, Я. Царука, Й. Туровські, І. Філара. У своїх працях вони подають цікаву інформацію про політику польського уряду щодо українців у даний період, взаємини всередині людських мас, вплив релігії на перебіг подій, що мали місце у 30–40 рр. ХХ ст. на західно-українських землях.

Перша світова війна стала переломним періодом у світовій історії. Зникли з геополітичної карти мега-блоки, імперії, – відбувся перерозподіл світу, та що найголовніше, в суспільстві запанував новий дух – дух свободи, національної самосвідомості, виокремленості свого народу. Не стала винятком і Україна, яка, на жаль, вкотре не змогла відстояти свою державність, проте все-таки заявила світові про свою національну окремішність. Крах імперій та початок війни разом з розвитком культурницьких та політичних національних рухів стали кульмінацією прагнень і соціально-політичним плацдармом для утворення власних держав, чим і скористалися наші сусіди.

Поляки, як нація, котра прагнула реваншу за поділи в минулому своїх і загарбаних земель між імперіями, ставили перед собою завдання відродити Річ Посполиту. При чому, відродити її, як мінімум, у колишніх територіальних межах. Що це означало для Західної України? А саме те, що вона мала залишитися у складі Польщі в результаті історичних перипетій та укладання післявоєнних угод польськими політиками. Останнім вдалося переконати Антанту (це свого роду був політичний світовий суддя, який, як переможець, мав виключне право визначати, на що може претендувати кожен європейський народ після війни), у доцільності таких кроків, аргументуючи тим, що західноукраїнські, білоруські, литовські землі мають утворювати майбутню Польщу, а народам, які там живуть, майбутня держава гарантуватиме гідне життя для нацменшин.

З настанням 30-х років, розуміючи, що розвиток національних меншин зрештою призведе до зростання національної свідомості і сепаратистських настроїв, Польща навіть і не думала виконувати підписаний документ [1, с. 30]. Розпочався тотальний наступ: закриваються українські культурні організації як антидержавні, українські школи, а відкриваються польські. До адміністративних посад допускаються виключно поляки, які бачили українців сірою безнаціональною масою, до якої треба застосувати жорсткі методи. Православ'я зазнає тотальних утисків. Переслідувалися православні священики, їх цькували у газетах, накладали штрафи і арешти за служби українською мовою. Набиралися певні “руйнаційні групи”, які приїздили в українське село і починали масове побиття українців (дітей, старих і вагітних жінок), спалення їх осель, псування продуктивних запасів. Була розтрощена неймовірна кількість читалень “Просвіти”. Били всіх – землеробів, адвокатів, учителів, суддів, інженерів, священиків [2, с. 164]. Побиття супроводжувалися знущаннями. Масовий наступ на церкви відбувався на Холмщині, Підляшші і Волині. Католики почали відбирати церкви у православних інколи самовільно, а інколи, маючи юридичний дозвіл. У місті Холмі, яке заклав Данило Галицький, у стародавньому фундованому ним соборі, католики порозбивали у крипті гроби

єпископів, священників, кості повикидали на вулицю, старі пам'ятники порозбивали і зробили там костел... Церкви і собори просто закривались, руйнувались, або забирались під костел. Загалом було втрачено близько 636 православних церков [3]. Відбувалися і не менш страшні "духовні акції". Православних примусово перехрещували на католиків. Приїздила поліція і зганяла всіх українців у "костел", де їх перехрещували, згодом всіх били. Українці відповідали замахом на самого президента, «бомбовими акціями» на держустанови, нападами на пошту, саботажем на залізниці і телеграфи. На що польська влада відповідала новими акціями руйнацій. Відбувалися демонстрації українців-емігрантів, скарги до Ліги націй, яка засудила Польщу за такі дії, але це великого результату не дало. Підсумовуючи наші спостереження, можна сміливо зробити висновок, що такі дії пробудили в душах українців таку ненависть і лють до влади та її служителів, що на щось добре годі було сподіватися.

Друга світова війна похвалила релігійний і націотворчий аспекти суспільно-політичного життя. Це зумовлювалося об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних і конфесійних чинників, які мали свою логіку та закономірність. Національні відносини, засновані на нерівності та пригніченні, завжди виступали об'єктом релігійного відображення, засобом посилення релігійності і зростання духовної опозиції. Саме релігійні вірування були "єдиним фактором, який може одномоментно дати якомусь народові повну спільність інтересів, почуттів і думок. Релігійний дух замінює, таким чином, відразу поступові спадкові надбання, що є необхідним для утворення національної душі" [4, с. 118].

Після захоплення нацистськими військами України, шовіністичні кола вже навіть не конаючої, а впавшої «Жечі Посполитої», одразу кинулися прислужувати фашистській адміністрації, продовжуючи гнобити мирних українських селян з подвійною люттю. Це закономірно, адже за законами психології і здорової логіки у будь-якому натовпі при паніці весь час сильніші, здоровіші вивисуються, «пхаються» наперед, тим самим душачи слабших, котрі в свою чергу травмують ще слабших за себе. Або ж коли керівника чи лідера в будь-якій формі наказують, він що робить – іде і робить те саме з своїми підлеглими, тільки вже з подвійною люттю. Подібну позицію, на нашу думку, свого часу зайняли, розбиті німцями, поляки, котрі вважали українців за своїх підданих. Відповідно, з приходом гітлерівців на Україну, націоналісти взяли активну участь в організації місцевих органів самоуправління. Закономірно, що представниками інтелігенції в сільській місцевості були вчителі та священники, відповідно на них покладался обов'язок пробуджувати національну свідомість.

У 1941 році як греко-католицьке, так і православне духовенство співпрацювало з оунівцями у справі формування органів національної влади. Прагнення духовенства сказати своє вагоме слово у процесі розбудови місцевих органів управління – прообразу владних структур суверенної України – інколи сприймалося керівництвом ОУН упереджено. Діячі бандерівського крила організації негативно ставилися до „зазіхань" на їх пріоритет у цій справі [5, с. 41-42].

На окупованій гітлерівцями території відновилася діяльність православних та інших релігійних громад, переслідуваних більшовиками і польськими шовіністами. Авторитет церкви і традиційне релігійне спрямування свідомості західноукраїнського населення змушував діячів підпілля шукати підтримки у неї для поширення свого впливу на маси. Ще на початку німецької окупації священник М. Федорчук зазначав: "Сьогодні в церкву знову зібралось дуже багато народу. Сповідалися і причащалися всі політв'язні і підпільники ОУН. З приводу присутності у церкві таких дорогих гостей я говорив відповідну промову. Нарід радіє, бо має славних лицарів!" [6, с. 48]. У повідомленні поліції безпеки і СД від 9 вересня 1941 р. із занепокоєнням відмічалось, що "... найбільш крайня група" С. Бандери проводить пропаганду незалежної України, використовуючи у своїх цілях релігійні свята. Так, у Луцьку, відбувалось відкрите приведення до присяги бандерівців під час богослужінь [3].

На початку німецької окупації території України релігійною політикою і вирішенням церковних питань займався колишній директор Бреславського Східно-Європейського інституту професор Ганс Кох, ім'я якого пов'язують з прихильністю до українського націоналізму. Хоча він віддав цими питаннями лише у перші місяці окупації, на думку В.Шкаровського, його діяльність була в числі тих факторів, які сприяли українському національному автокефальному церковному рухові [7, с. 247]. Крім того, комісар східних регіонів А.Розенберг прагнув залучити на бік Німеччини українські національні сили, до яких він відносив і Церкву.

Зазначимо, що такі відносини мали багатовекторний характер. Зокрема, священники автокефальної орієнтації та греко-католики в основному підтримували націоналістичне підпілля; священники-автономісти не підтримували таких ідей, проголошуючи свою опозиційність і діям самих їх речників; римо-католики, виходячи з історичних передумов, зрозуміло, були вороже налаштовані, особливо після ескалації україно-польського конфлікту на Волині; протестанти загалом дотримувалися пацифістських ідей, тому, природньо, позиція ОУН-УПА залишалась далекою для їхнього розуміння.

Певне сприяння окупантами автокефальному православному напрямку в свій час мало на меті виокремлення національного табору у православ'ї (що означало його розділення), послаблення російських впливів на населення та здобуття прихильності тієї його частини, яка мала високий рівень української національної свідомості. Коли ж у другій половині 1942 – на початку 1943 рр. виявилось, що національно-визвольний рух на Україні, в тому числі і на Волині, не піддається німецькому контролю, а ієрархія Української Автокефальної Православної Церкви сприяє розвиткові "українського сепаратизму", то чинна влада все більше перевагу почала віддавати Автономній православної церкві і підтримувати її духовенство [8, с. 350]. Німецькі документи 1942 р. вказують, що Українська Автокефальна Православна Церква прямо або опосередковано реалізовує українську національну політику, яка, звичайно, суперечила загальній стратегії окупаційного режиму на українських землях: "Націоналісти прагнуть до протестансько-православної церкви і намагаються через неї приблизити виконання своєї мрії про "самостійну Україну" [9, с.

515]. Закономірно, що різного роду німецькі донесення загалом характеризували Українську автокефальну церкву "ще одним інструментом української національної політики" [10, с. 99]. Більше того, влітку 1942 р. німецькі аналітики зазначали, що „Автокефальна церква Полікарпа" все більше й більше „перетворюється у стічний басейн для всіх незадоволених українців" [7, с. 337-338].

Документи поліції безпеки та СД віддзеркалюють негативне ставлення існуючої влади до УАПЦ, кваліфікуючи її діяльність як „небезпечну" [3]. Такий самий сценарій чекав і на УГКЦ. Зокрема, "Інструкції вермахту стосовно церкви" зазначають: "...якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-Католицької Церкви виступають за рух Бендери, необхідно повідомити про них у СД" [7, с. 362].

Об'єднання членів різних національних організацій відбувалося не за класовою ознакою, не за професійним рівнем чи соціальним добробутом, а на основі спільної незламної ідеї національного визволення від окупантів і побудови своєї Незалежної Соборної Української Національної Держави. Це важливе завдання могли вирішити лише національно свідомі сили, адже лише вони здатні на самопожертву у боротьбі за самостійність [11, с. 99]. До таких свідомих сил входили і священнослужителі. Уривок із німецьких донесень зазначає, що у „Попільні, біля Житомира, арештовано 15 осіб, серед яких один священник, за спробу створити українську національну партію" [12, с. 388].

Усі національно-свідомі політичні кола бачили у християнстві одну з основ своєї ідеології та політики. До прикладу, командир „Поліської Січі" Т.Бульба-Боровець сформулював загальні гасла: „Своя державність. Збройна сила. Віра Христова", на підставі яких вироблялася політична концепція „Поліської Січі". У ній, зокрема, зазначалося: „УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження і політичних та релігійних переконань..." [13, с. 47].

Священники УАПЦ та УГКЦ, незважаючи на заборони влади, вінчали підпільників УПА, виголошували духовно-політичні проповіді. Волинська періодика цього періоду відзначає, що група парафіян у Любомлі звернулася до настоятеля з проханням виголошення проповідей у релігійно-національному дусі. У німецьких секретних документах цього часу зазначалося, що „богослужіння Автокефальної церкви за останній час були нічим іншим, як політичними маніфестаціями ідеї національної української незалежності". „Оживлення націоналістичної діяльності Автокефальної церкви... заслуговує найпильнішої уваги. Необхідно розглядати її як центр до сих пір легальних націоналістичних українських прагнень" [12, с. 389].

Липень 1943 р. став місяцем важких випробувань саме для Автокефальної церкви. У відповідь на знущення окупаційного режиму українське населення масово поповнювало ряди руху опору. Своєю незалежною позицією і захистом пастви Автокефальна церква викликала вороже ставлення до себе окупаційної влади. Про ставлення українського православ'я до окупаційного режиму свідчила і кількість жертв серед священників у роки війни. 43 священники УАПЦ були розстріляні гестапівцями, деякі спалені живцем із жителями сіл, де вони вели пастирську діяльність [13, с. 29].

Натомість очільник Автономної Православної Церкви на території рейхскомісаріату митрополит Олексій зайняв непримиренну позицію щодо націоналістичного підпілля, яке, на його думку, провокувало додаткові репресії проти цивільного населення. За однією з версій, 8 травня 1943 р. саме українські націоналісти вбили митрополита Олексія (Громадського) [14, с. 385]. Хоча такого роду твердження можна спростувати, згадуючи інші гучні «націоналістично-буржуазні розправи», як-от убивство Ярослава Галана, Степана Бандери тощо.

У цілому націоналісти намагалися підтримувати тісні стосунки з церквою, часто вдаючись до методів примусу, тиску і навіть репресій. Значна ж частина священнослужителів свідомо співчували руху опору, сподіваючись, що він допоможе відродити українську державність. Маючи значний вплив на населення, ієрархи Греко-католицької й Автокефальної Православної церков сприяли його консолідації.

Звичайно, категорично стверджувати, що саме релігійний чинник був головною причиною збройного протистояння нашого народу нацистам, більшовикам чи боївкам Армії Крайової було б не зовсім правильно, попри це й нехтувати ним, – так само. До цього українців спонукав, можна з впевненістю сказати, ряд причин. Тотальне насадження чужої культури, поглядів, цінностей, фізичне знищення; це все підсилене посяганням на найцінніше – прабатьківську віру, призвело до появи в селах відділів самооборони, бойових груп, які стали на захист своїх рідних, близьких, їхнього життя та матеріальних цінностей. Бачачи непримиренність ворога, у подальшому народна оборона реорганізувалась у регулярні армійські підрозділи. Національний курс духовенства УАПЦ та УГКЦ сприяв визвольному рухові, який проявлявся у пастирській опіці воїнів Поліської Січі, УПА, пробудженні національної свідомості парафіян, патріотичному вихованні молоді.

Дана сторінка вітчизняної історії повинна у майбутньому забезпечити українську націю від повторення фатальних помилок минушини. Українському і польському народам потрібно пам'ятати, що хто оглядається на минуле, не має права на майбутнє. Попри це, на перспективу, наукові розвідки як закордонних так і вітчизняних істориків про події на західноукраїнських землях у 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст., дозволять пролити світло на багато ще не відомих моментів даної трагедії.

Джерела та література

1. Борщевій В. Українське церковне відродження на Волині (20-40 рр. ХХст.) / В. Борщевій. – Луцьк, 2000. – 404 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1966. – 436 с.
3. Людобуєство на Волині: причини, факти, наслідки. Polska – Україна. [Електронний ресурс]: за даними «Громадська бібліотека». – Режим доступу: <http://lutsk.mynеformat.com/2009/06/22/lyudobuystvo-na-volini-prichini-fakti-naslidki-polska-ukrayina/>

4. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С. 107-119.
5. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
6. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму / О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29-50.
7. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / В. Поліщук. – Торонто-Варшава-Київ, 1995. – 481 с.
8. Секреты польской политики 1935-1945 гг. Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации / [Сост. Л.Ф. Совцов]. – М. : РИПОЛ Классик, 2010. – 510 с.
9. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 рр. / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
10. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату "Україна" в 1941-1942 рр. / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91-111.
11. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX - перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.
12. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.
13. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) / Н. Шип. – К., 1995. – 66 с.
14. Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002-2003. – Т.4. Україна у другій світовій війні, 1939-1945. [Кер. тому В.І. Кучер]. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.

Гергелюк Н. М. Религиозные детерминанты возникновения национально-освободительного движения в Западной Украине в 30–40-е гг. XX в.

Бурные события первой половины XX столетия принесли обществу очередные социально-экономические и политические проблемы. Относительно короткое, в масштабах всемирной истории, затишье между мировыми войнами время от времени нарушали очередные потрясения. В статье проиллюстрированы предпосылки возникновения движения сопротивления, направленного на борьбу с полным уничтожением национально-религиозной идентичности украинцев, которые в данный период находились под властью Польши. Продемонстрированы амбициозные планы государственных деятелей в деле духовного и физического закрепощения нашего народа. Также проанализирован ход событий, связанных с зарождением и усилением противостояния простого народа, духовенства, интеллигенции оккупационной власти в вопросах веры, национальной самобытности и т.п.

Ключевые слова: УАПЦ, РПЦ, ОУН, УПА, Полесская Сич, Волинь.

Herheliuk M. M. Religious conditions of national liberation movement uprising in Western Ukraine of 1930s – 1940s

Dramatic events of the first half of the twentieth century brought negative changes to the society's economic and political life. Relatively short, from the world history perspective, the period of calm between the world wars was from time to time battered by disturbances. The article reveals conditions which led to the resistance movement aimed against national and religious demotion of Ukrainians under Polish rule in the time in question. The ambitions of the imperialistic states as to spiritual and physical enslavement of this nation are displayed. Also, analysed are the events that resulted in the uprising and escalation of resistance to the occupation power by ordinary people, clergy and intellectuals in terms of faith, national identity etc.

Keywords: UAOC, ROC, OUN, UPA, Polissian Sich, Volyn.

УДК 261.7(477):284.57:286.15

К. І. Яқуніна

ПОЗИЦІЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН–БАПТИСТІВ І П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ В 1944–1953 рр. НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті проаналізовано релігійну політику радянської влади 40–50-х рр. XX ст. в контексті організаційного об'єднання євангельських християн баптистів і п'ятидесятників. На основі аналізу архівних матеріалів висвітлено становище протестантських організацій в даний період на території Рівненської та Волинської областей. Відображено становище громад ЄХБ та п'ятидесятників в контексті їх об'єднавчої взаємодії.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, радянська влада, Рада у справах релігійних культів, уповноважений Ради, Волинська область, Рівненська область.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду у сфері державно-церковних відносин та конфесійного життя на локальному рівні. Форми та методи впровадження релігійної політики радянської влади характеризувала не лише всесоюзні політичні плани, а специфіку окремих регіонів. Реалізація даної політики, а тим більше організаційного об'єднання серед протестантських організацій на теренах УРСР відображали прагнення владної верхівки до повного контролю українського населення. Саме тому «корекції» підлягали найчисельніші релігійні організації. Вивчення системи впровадження релігійної політики та особливості протидії їй релігійних громад дозволить створити ефективну модель державно-церковних відносин як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.